

Αρχαία

προσανατολισμού

Διδαγμένο κείμενο

A1.

Για όποιον εξετάζει το πολίτευμα (τον τρόπο διακυβέρνησης) μιας πόλης και ποια είναι η φύση και ποια τα χαρακτηριστικά του κάθε επιμέρους πολιτεύματος, το πρώτο σχεδόν θέμα για διερεύνηση είναι να δει για την πόλη, τι είναι άραγε η πόλη. Γιατί σήμερα υπάρχουν διαφορετικές γνώμες γι' αυτό το θέμα, άλλοι δηλαδή ισχυρίζονται πως η πόλη έχει κάνει την τάδε συγκεκριμένη πράξη, ενώ άλλοι ότι δεν την έχει κάνει η πόλη, αλλά η συγκεκριμένη ολιγαρχική κυβέρνηση ή ο συγκεκριμένος τύραννος· εξάλλου, βλέπουμε ότι όλη η δραστηριότητα του πολιτικού και του νομοθέτη έχει να κάνει με την πόλη, ενώ το πολίτευμα είναι ένας τρόπος οργάνωσης αυτών που κατοικούν στη συγκεκριμένη πόλη. Επειδή όμως η πόλη ανήκει στην κατηγορία των σύνθετων πραγμάτων, όπως ακριβώς όλα εκείνα τα πράγματα που το καθένα τους είναι ένα όλον, αποτελούμενο όμως από πολλά μέρη, είναι φανερό ότι πρώτα πρέπει να ψάξουμε να βρούμε τι είναι ο πολίτης γιατί η πόλη είναι κάποιο σύνολο από πολίτες. Επομένως, πρέπει να εξετάσουμε ποιον πρέπει να ονομάζουμε πολίτη και ποιος είναι ο πολίτης. Γιατί για το περιεχόμενο της λέξης «πολίτης» διατυπώνονται πολλές φορές διαφορετικές μεταξύ τους γνώμες· δεν συμφωνούν δηλαδή όλοι ότι το ίδιο άτομο είναι πολίτης· γιατί κάποιος, ενώ είναι πολίτης σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα, συχνά δεν είναι πολίτης σε ένα ολιγαρχικό πολίτευμα



B1.

Ο Αριστοτέλης στην αρχή των Πολιτικών του δίνει τον ορισμό της «πόλεως», επιχειρώντας να αποσαφηνίσει τον χαρακτήρα της σε αντιδιαστολή με άλλες μορφές κοινωνικής συνύπαρξης. Στη συλλογιστική του πορεία είναι φανερό η τελεολογική κατεύθυνση της σκέψης του, καθώς εξετάζει τις παραπάνω έννοιες σε σχέση με τον σκοπό για τον οποίο υπάρχουν και τον οποίο προσπαθούν να πετύχουν. Ενδεικτικές αυτής της τελεολογικής θεώρησης είναι οι παρακάτω φράσεις του κειμένου:

■ «πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν»: Ο Αριστοτέλης εδώ αναφέρεται στον σκοπό που έχουν οι διάφορες κοινωνίες, που είναι μόρια της πολιτικής κοινωνίας. Η χρήση της αόριστης αντωνυμίας φανερώνει ότι το αγαθό αυτό δεν είναι ίδιο για όλες τις μορφές κοινωνικής συνύπαρξης. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, κάθε μορφή κοινωνικής συνύπαρξης έχει ένα επιμέρους συμφέρον, π.χ. αυτοί που πολεμούν μαζί επιδιώκουν τον πλούτο, τη νίκη ή την

ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΕΣ ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ 2016

Ενδεικτικές Απαντήσεις

κατάκτηση μιας πόλης, οι ναυτικοί έχουν στόχο την απόκτηση χρημάτων και κάτι ανάλογο συμβαίνει σε όσους ανήκουν σε μια φυλή ή σε ένα δήμο. Αυτές τις κοινωνίες ο Αριστοτέλης τις θεωρεί υποδεέστερες από την πολιτική κοινωνία, αφού έχουν κάτι το ουσιαστικά περιορισμένο και αποσπασματικό και στοχεύουν στο ειδικό κατά περίπτωση συμφέρον, στο συμφέρον της στιγμής, ενώ η πολιτική κοινωνία στοχεύει σε αυτό που αφορά «*ἅπαντα τὸν βίον*», την ευδαιμονία του συνόλου.

■ «*τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσιν πάντες*»: Προκειμένου να εξαγάγει το συμπέρασμά του ο Αριστοτέλης σχετικοποιεί την έννοια του αγαθού ανάλογα με το υποκείμενο που επιδιώκει την πραγμάτωσή του, υποστηρίζοντας πως όλοι κάνουν τα πάντα για χάρη εκείνου που θεωρούν «*ἀγαθόν*». Στο απόσπασμα αυτό δεν παρέχονται πρόσθετες διευκρινίσεις σχετικά με τη φύση αυτού του αγαθού, αλλά σύμφωνα με όσα έχει αναφέρει ο φιλόσοφος στο Α' βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων, το υπέρτατο αγαθό που επιδιώκουν οι άνθρωποι με τις πράξεις τους είναι η ευδαιμονία. Όμως, η ευδαιμονία δεν αποτελεί μόνο το υπέρτατο αγαθό στον ηθικό βίο του ανθρώπου αλλά και τον προορισμό της πόλεως, το υπέρτατο «τέλος» της. Έτσι, ο Αριστοτέλης συνδέει τον άνθρωπο-πολίτη με την πόλιν ως προς την επιδίωξη της ευδαιμονίας ως υπέρτατου σκοπού, προσδίδοντας πολιτικό περιεχόμενο στις πράξεις του (ο άνθρωπος ενεργεί ως μέλος της πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας και οι πράξεις του έχουν πολιτικές συνέπειες, εφόσον οδηγούν στην ευδαιμονία της πόλεως). Παράλληλα, μας προετοιμάζει για το συμπέρασμά του, όπου επισημαίνει την ειδοποιό διαφορά της πόλεως από τις υπόλοιπες μορφές κοινωνικής συνύπαρξης.



■ *πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τιнос στοχάζονται, μάλιστα δε και τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη και πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας*»: Αν όλες οι μορφές κοινωνικής συνύπαρξης επιδιώκουν κάποιο συγκεκριμένο αγαθό, τότε αυτή που είναι ανώτερη από όλες τις άλλες και περικλείει και όλες τις άλλες (διαφέρει δηλαδή τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά), θα επιδιώκει το ανώτερο από όλα τα αγαθά, που δεν είναι άλλο από την ευδαιμονία του συνόλου. Η ειδοποιός, λοιπόν, διαφορά της πόλεως από τις υπόλοιπες κοινωνίες εντοπίζεται στο αγαθό στο οποίο αποβλέπει: δεν είναι το μεγαλύτερο μέγεθός της αλλά η ανωτερότητα του σκοπού της. Η εξήγηση αυτή για τη σύσταση της πόλεως επιβεβαιώνει για ακόμη μια φορά την τελεολογική σκέψη του Αριστοτέλη, ο οποίος αναζητά την ερμηνεία των όντων, το νόημα και τον χαρακτήρα τους, όχι στην αρχή της ανάπτυξής τους αλλά στην τελική τους μορφή, τον σκοπό της ύπαρξής τους.

B2.

Η διερεύνηση της έννοιας του πολιτεύματος και η αναζήτησης της φύσης και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών καθενός από τους τρόπους διακυβέρνησης προϋποθέτει την εξέταση της πόλεως, καθώς ο ορισμός του πολιτεύματος («ή δε πολιτεία τῶν την πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις

ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΕΣ ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ 2016

Ενδεικτικές Απαντήσεις

τις») παραπέμπει στην πόλιν. Προκειμένου, όμως, να εξεταστεί η έννοια «πόλις», θα πρέπει πρώτα να εξεταστεί η έννοια «πολίτης» και να αναζητηθούν τα χαρακτηριστικά του. Έτσι, ο Αριστοτέλης με μια **αναλυτική συλλογιστική πορεία** περνά στο δεύτερο ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί στο πλαίσιο της διερεύνησης της έννοιας του πολίτευματος: «τι είναι ο πολίτης;». Ειδικότερα, ποιες είναι αυτές οι ιδιότητες που επιτρέπουν σ' έναν άνθρωπο να αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της πόλης.

Σύμφωνα με το δοθέν απόσπασμα, για τον ορισμό της έννοιας «πολίτης» δεν υπάρχει ομοφωνία. Κι αυτό γιατί τα κριτήρια που προσδιορίζουν την ιδιότητα που πολίτη διαφοροποιούνται ανάλογα με το καθεστώς που επικρατεί σε μια πόλη, με τις ελευθερίες και τη δυνατότητα συμμετοχής του στα κοινά. Μπορεί, για παράδειγμα, ένα άτομο να είναι πολίτης σύμφωνα με τα κριτήρια μιας δημοκρατικής πόλης (π.χ. να είναι οπωσδήποτε ελεύθερος), στο πλαίσιο της οποίας έχει δικαιώματα (παρρησία, ισηγορία, ισονομία, το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι) και τη δυνατότητα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, ενώ να μην είναι σε ένα ολιγαρχικό ή αριστοκρατικό καθεστώς, όπου ισχύουν άλλα κριτήρια (ο πλούτος ή η ευγενική καταγωγή μαζί με την ελευθερία). Η ελευθερία είναι αναγκαία και επαρκής συνθήκη για να αποκτήσει κανείς την ιδιότητα του πολίτη στο δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ στα άλλα είναι αναγκαία αλλά όχι επαρκής. Επιπλέον, στο ολιγαρχικό πολίτευμα η εξουσία είναι στα χέρια των λίγων, πλουσίων και ισχυρών, ενώ σε ένα τυραννικό στα χέρια όσων σφετερίζονται την εξουσία. Και τα δύο αυτά πολιτεύματα αφαιρούν από τον πολίτη το δικαίωμα συμμετοχής στα κοινά ή διώκουν όσους είναι επικίνδυνοι για το καθεστώς. Επομένως, το «ποιος είναι πολίτης» εξαρτάται από το πολίτευμα που ισχύει στην πόλη, ο πολίτης δηλαδή ορίζεται ανάλογα με τα διαφορετικά γνωρίσματα της συνεκτικής αρχής της πόλης, του τρόπου οργάνωσης, που ρυθμίζει τις σχέσεις των πολιτών και την κατανομή της πολιτικής δύναμης.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ορισμός του πολίτη στον οποίο θα προχωρήσει ο Αριστοτέλης θα έχει σχέση με το όραμά του για μια δημοκρατική πολιτεία, αφού σε άλλο σημείο των Πολιτικών του διευκρινίζει πως το πολίτευμα όπου κατεξοχήν μπορούμε να κάνουμε λόγο για πολίτη είναι η δημοκρατία. Έτσι, η έννοια του πολίτη αποκτά το πραγματικό της περιεχόμενο μόνο μέσα στο δημοκρατικό πολίτευμα, αφού μόνο αυτό εγγυάται τον πολιτικό του ρόλο, έναν ρόλο όχι τυπικό αλλά ενεργό και ουσιαστικό μέσα από την καταλυτική συμμετοχή του στα όργανα της πολιτείας και στη λήψη των αποφάσεων.

B3.

Ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζει με μια αναλογική συλλογιστική πορεία τη σχέση πόλεως και πολίτη ως σχέση όλου και μέρους. Σύμφωνα με τα δεδομένα του πρωτότυπου αποσπάσματος, η πόλις ανήκει στην κατηγορία των σύνθετων πραγμάτων (**τῶν συγκειμένων**), είναι ένα όλον που αποτελείται από μέρη (ἄλλο τι τῶν ὅλων μὲν συνεστώτων δ' ἐκ πολλῶν μορίων). Τα μέρη από τα



ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΕΣ ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ 2016

Ενδεικτικές Απαντήσεις

οποία αποτελείται η πόλις είναι οι πολίτες (**πλήθος πολιτῶν**). Επομένως, προκειμένου να γνωρίσουμε το γενικό, αφηρημένο και σύνθετο όλον, δηλαδή την πόλιν, θα πρέπει πρώτα να γνωρίσουμε το οργανικό και αναπόσπαστο μέρος της, το ειδικό και συγκεκριμένο, τον πολίτη.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί πως για τον Αριστοτέλη μπορεί η πόλη να είναι κάτι το σύνθετο, που αποτελείται από πολλά μέρη, όμως το σύνολο αυτό δεν είναι ακριβώς το άθροισμα των συστατικών μερών του. Είναι κάτι που βασίζεται σε αυτά, αλλά τα υπερβαίνει, αποτελώντας κάτι επιπλέον και κάτι διαφορετικό, μια έννοια ανώτερη. Η πόλις συνιστά ένα πλήθος ποσοτικά και ποιοτικά ανώτερο των συστατικών του, ένα δυναμικό όλον. Το επιπλέον διαφοροποιητικό στοιχείο είναι το δημιουργικό αίτιο που κάνει την πόλη να είναι η «ουσία» των συστατικών μερών της, ο παράγοντας που τα οδηγεί στην τελειώσή τους, στην αυτάρκεια και την ευδαιμονία, μετά την ολοκλήρωση της εξελικτικής διαδικασίας προς την κατεύθυνση του προσδιορισμένου από τη φύση σκοπού.

Στο μεταφρασμένο απόσπασμα ο φιλόσοφος διευκρινίζει ακόμη περισσότερο αυτή την οργανική σχέση όλου-μέρους, υποστηρίζοντας πως στην τάξη της φύσης **«το όλον προηγείται του μέρους»**. Αναλογικά, η πόλη προηγείται από τα μέλη της (οικογένεια, κώμη, επιμέρους άτομα) και αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξή τους. Με το ρήμα «προηγείται» δε νοείται χρονική προτεραιότητα του όλου έναντι των μερών αλλά οντολογική και αξιολογική. Συγκεκριμένα:



■ **Οντολογική:** Η πόλις εμφανίζεται ως χρονικά υστερογενές δημιούργημα, αφού αποτελεί το τελικό στάδιο, την ολοκλήρωση μιας εξελικτικής πορείας. Όμως, προϋπήρχε ως σκοπός (**τέλος**) όλων των άλλων κοινωνιών από τις οποίες εξελικτικά προέκυψε. Αυτό σημαίνει ότι, όταν οι άνθρωποι δημιουργούσαν για πρώτη φορά την πόλιν, απλώς έκαναν πραγματικότητα κάτι για το οποίο τους είχε ήδη προετοιμάσει (τους προόριζε) η φύση. Επιπλέον, η πόλις αποτελεί προϋπόθεση για να υπάρξει το μέρος, οι άλλες μορφές κοινωνικής συμβίωσης, γιατί μόνο μέσα σε αυτήν τα μέρη ολοκληρώνονται και πραγματώνουν τον σκοπό της ύπαρξής τους.

■ **Αξιολογική:** Η πόλις συνιστά ιεραρχικά την τελειότερη μορφή κοινωνικής συνύπαρξης ως το τέλος, η ολοκλήρωση της εξελικτικής πορείας των προηγούμενων μορφών. Επιπλέον, η πόλις είναι ανώτερη αξιολογικά από τα άτομα, γιατί η καταστροφή του όλου θα φέρει αναγκαστικά και την καταστροφή του μέρους. Αν ο άνθρωπος αποχωριστεί από την πόλη, δεν θα είναι αυτάρκης και δεν θα μπορέσει να εκπληρώσει το σκοπό της ύπαρξής του. Έτσι, η πόλη αποτελεί στην ουσία προϋπόθεση της ευδαιμονίας του ανθρώπου, αφού μόνο χάρη σε αυτήν εξασφαλίζεται η αυτάρκεια και η ανώτερη ποιοτικά ζωή (**εὖ ζῆν**).

Η τόσο άμεση συσχέτιση των δύο προτάσεων στο συμπέρασμα του Αριστοτέλη («η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως και «προηγείται από το κάθε επιμέρους άτομο») ίσως υποδηλώνει την πίστη του ότι η πόλη υπάρχει εκ φύσεως με το νόημα ότι αυτή είναι το όλον προς το οποίο τείνει το άτομο για να πραγματώσουν τον σκοπό της ύπαρξής τους και ότι η αυτάρκεια της πόλης μπορεί να διασφαλίσει την αυτάρκεια των μερών της.

ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΕΣ ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ 2016

Ενδεικτικές Απαντήσεις

B4.

Για να κατανοήσουμε τόσο τον σωκρατικό ορισμό της δικαιοσύνης [*«τό τά αὐτοῦ πράττειν»*, ο καθένας οφείλει να πράττει για το κοινωνικό σύνολο εκείνο *«εἰς ὃ αὐτοῦ ἡ φύσις ἐπιτηδειοτάτη πεφυκυῖα εἶη»* (= για το οποίο η φύση του έχει δώσει την πιο μεγάλη επιτηδειότητα)] όσο και τη σκέψη του Πλάτωνα, θα πρέπει να τα εντάξουμε σε ένα παραδοσιακό πλαίσιο προβληματισμού, που συμπεριλαμβάνει ακόμη και κοσμολογικές αντιλήψεις.

Σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, ούτε ο Ήλιος δεν μπορεί να υπερβεί τα όρια μέσα στα οποία κινείται. Αν τυχόν τα υπερβεί, τότε οι Ερινύες, οι βοηθοί (**ἐπίκουροι**) της Δικαιοσύνης, θα τον βρουν και θα τον επαναφέρουν στην τροχιά του. Ξεφεύγοντας από τα όριά του ο Ήλιος διαπράττει **«ὔβριν»**, που τιμωρείται αυστηρά. Έτσι λοιπόν και ο άνθρωπος, για να μην διαπράττει αδικία, οφείλει να μην υπερβαίνει τα προσωπικά του όρια. Αν κάποιος από φιλαυτία ή ματαιοδοξία δεν είναι σε θέση να οριοθετήσει τον τομέα δράσης του, τότε θα πρέπει να συμμορφώνεται με τις υποδείξεις του εμπειρότερου, του σοφότερου, του σωφρονέστερου. Δικαιοσύνη, λοιπόν, είναι ένα είδος αρμονίας των αντιμαχόμενων τάσεων της ψυχής. Η αρμονία αυτή πηγάζει από το γνῶθι σαυτόν και τον συνακόλουθο αυτοπεριορισμό. Αν ο άνθρωπος διερευνήσει τον εαυτό του και αποδεχτεί τα όριά του, τότε η συμπεριφορά του απέναντι στους συνανθρώπους του, στην πόλη, στους θεούς, στη φύση είναι η ορθή. Από την άποψη αυτή στη δικαιοσύνη εμπεριέχονται και οι τρεις άλλες αρετές, η σοφία, που διαβλέπει και εκτιμά το βάρος της προσωπικότητάς μας, η ανδρεία, που έχει το θάρρος να αποδεχθεί την εκτίμηση, και τέλος, η σωφροσύνη, που επιβάλλει τον αυτοέλεγχο. Με τα παραπάνω στοιχεία μπορούν να απαντηθούν ερωτήματα που απορρέουν από τον ορισμό του Σωκράτη σχετικά με το ποιος και με ποια κριτήρια θα καθορίσει τι πρέπει να πράττει ο άλλος σε μια κοινωνία, όπως επίσης και αν αναιρείται η ισότητα όταν εφαρμόζεται η αρχή αυτή. (σχολικό βιβλίο, σελ.101-102)



B5.

πράττουσι = ποιοῦσι, δρῶσι

δῆλον = φανερόν

καλουμένη = ὀνομαζομένη

οἱ φάσκοντες = οἱ λέγοντες

τῶν ὅλων = τῶν συγκειμένων

ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΕΣ ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ 2016

Ενδεικτικές Απαντήσεις

Αδίδακτο κείμενο

Γ1.

Είναι φυσικό εσείς να στηρίζετε την εξέχουσα θέση της πόλης που απορρέει από την ηγεμονική της θέση, για την οποία άλλωστε όλοι υπερηφανεύεσθε, και να μην αποφεύγετε τους κόπους, διαφορετικά να μην επιδιώκετε ούτε τις τιμές· ούτε να πιστεύετε ότι αγωνίζεσθε για ένα μόνο πράγμα, για δουλεία αντί για ελευθερία, αλλά και για την στέρηση της ηγεμονίας και τον κίνδυνο που προκύπτει από αυτά για τα οποία είστε μισητοί όσο είστε κυρίαρχοι. Αυτή (την ηγεμονία) δεν είναι δυνατόν εσείς πλέον να την εγκαταλείψετε, αν κάποιος, επειδή φοβάται στην τωρινή συγκυρία, λόγω αδράνειας προτείνει την παραπάνω πολιτική· γιατί ήδη έχετε μετατρέψει αυτή την εξουσία σε τυραννική επιβολή, την οποία ίσως φαίνεται ότι είναι άδικο να αποκτήσετε, είναι όμως και επικίνδυνο να εγκαταλείψετε. Τέτοιου είδους άνθρωποι πολύ γρήγορα θα μπορούσαν να καταστρέψουν μια πόλη, αν έπειθαν άλλους και ζούσαν κάπου ανεξάρτητοι οργανώνοντας οι ίδιοι το κράτος τους.

Γ2.

- τιμῶ
- ἤρχθαι
- ἐνὶ
- ταῖσδε
- (ᾧ) τυραννὶ
- εἰληφέναι
- ἀφιέναι
- ἀπόλη
- ἐμαυτῆς
- ᾧκουν

Γ3α.

- **ύμᾱς:** υποκείμενο του τελικού απαρεμφάτου «βοηθεῖν», ετεροπροσωπία
- **βοηθεῖν:** τελικό απαρέμφατο, υποκείμενο της απρόσωπης έκφρασης «εἰκός ἐστι»
- **πόνους:** αντικείμενο του απαρεμφάτου «φεύγειν»
- **τυραννίδα:** κατηγορούμενο του αντικειμένου του ρήματος «ἔχετε», «αὐτήν»
- **εἶναι:** ειδικό απαρέμφατο, υποκείμενο στο απρόσωπο ρήμα «δοκεῖ»
- **πόλιν:** αντικείμενο στο ρήμα «ἂν ἀπολέσειαν»

ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΕΣ ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ 2016

Ενδεικτικές Απαντήσεις

Γ3β.

ὥπερ ἅπαντες ἀγάλλεσθε: Είναι μία δευτερεύουσα ονοματική αναφορική πρόταση προσδιοριστική στο «τῷ τιμωμένῳ» της κύριας πρότασης: ἤν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι. Είναι μία δευτερεύουσα ονοματική αναφορική πρόταση προσδιοριστική στο «αὐτήν» της προηγούμενης πρότασης



ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΩΝ 2016 ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ

- Πρβ. ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΡΟΣΟΜΟΙΩΤΙΚΑ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ, Δ' Κύκλος, Μάρτιος 2016.
- Πρβ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ βιβλιοθήκη, Βιβλιοτεύχος Γ' ΓΕ.Λ. Ανθρωπιστικών, **B1**, σσ. 89.
- Πρβ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ βιβλιοθήκη, Βιβλιοτεύχος Γ' ΓΕ.Λ. Ανθρωπιστικών, **B1**, σσ. 92.
- Πρβ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ βιβλιοθήκη, Βιβλιοτεύχος Γ' ΓΕ.Λ. Ανθρωπιστικών, **B2**, σσ. 91-92.
- Πρβ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ βιβλιοθήκη, Βιβλίο Επανάληψης Γ' ΓΕ.Λ. Ανθρωπιστικών, **ΘΕΜΑ Β**, σσ. 6 ερ. 3.
- Πρβ. ΣΥΓΧΡΟΝΗ βιβλιοθήκη, Βιβλίο Επανάληψης Γ' ΓΕ.Λ. Ανθρωπιστικών, **ΘΕΜΑ Β**, σσ. 7 ερ. 1, 3.

